

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук і соціальних технологій
Кафедра Школа соціальної роботи ім. В. І. Полтавця

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ,
ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ»**

Виконала: студентка 4-го року навчання

Спеціальності

231 Соціальна робота

Литвин Вікторія Сергіївна

Керівник Бондаренко Н. Б.,

кандидат психологічних наук, ст.викладач

Рецензент Дума Л. П.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«____» _____ 2022р.

Київ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	9
2.1. Соціальна політика у відношенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	9
2.2. Система влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	15
2.3. Законодавство України про правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	20
2.4. Характеристика практик соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.....	26
ВИСНОВКИ.....	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	37

ВСТУП

Трансформація українського суспільства супроводжується значними дисфункціональними змінами соціальних інституцій. Найбільш гострою проблемою, яка в сучасних умовах набуває все більш важливого значення, є впорядкування дитинства. Нестабільність цього інституту супроводжується посиленням такого негативного процесу, як сирітство.

Діти-сироти та діти, що залишилися без піклування батьків, є високо вразливою соціальною групою. Ця група займає особливе місце у структурі соціально незахищених категорій населення, і насамперед тому, що статус соціально незахищених надається їм тимчасово, до досягнення ними повноліття, тоді як соціальні проблеми членів цієї групи супроводжують їхнє життя набагато довше.

Виховання дітей, що залишилися без піклування батьків, у державних установах має певні особливості та значні дефіцити, які унеможливають реалізацію їхніх інтересів та прав. Негативний соціальний досвід, емоційно-психічна нерозвиненість, нереалізована потреба дитини в батьківській любові та прихильності, і, як наслідок, деформація особистості, все це суттєво впливає на подальше життя дитини.

Дитина, будучи позбавленою батьківського піклування, згідно українського законодавства, віддається під опіку держави, яка має забезпечити заміну догляду цій дитині. Існуюча система забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування державними установами залежить від багатьох факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру і не завжди сприяє успішній адаптації дитини в процесі її дорослішання на всіх вікових етапах. Для цього

державні установи використовують напрацьовані практики соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Суто специфічний досвід різних установ соціального обслуговування не дозволяє скласти однозначно задану програму діяльності, тому практичні заходи адаптуються до умов установи, в якій вони повинні застосовуватися. У той же час наявний досвід конкретної установи дозволяє збагатити практику соціальної роботи з усиновлення або влаштування дитини та оптимізувати її для подальшого застосування.

Дослідження проблематики сирітства дітей, їхнього соціального захисту, розробки практичних моделей та інструментів соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків привертає увагу багатьох іноземних та вітчизняних науковців, серед яких Е. Гофман, Н. Гілберт, О. Сидоренко, Л. Кравчук та ін.

Наукові розвідки ведуться по різних аспектах соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: правових питань (Карпенко, О.І. «Сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового реформування, економічних (Волинець, Л.С. «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування»), соціальної педагогіки (Красножон, Т.В. «Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище»), соціальної роботи (Кияниця, З.П., Петрочко, Ж.В. «Соціальна робота із вразливими сім'ями та дітьми»). Але аналіз сучасних дослідів показує недостатнє розкриття питань щодо можливостей покращення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що обумовлює актуальність нашої роботи. Однак численні соціально-економічні виклики останніх років ставлять задачу перед дослідниками і практиками захисту

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування постійних нових наукових пошуків, доопрацювання та вдосконалення моделей та підходів практичної соціальної роботи.

Мета дослідження – з’ясувати основні аспекти соціального захисту дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків.

Завдання:

- висвітлити правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, згідно законодавства України;
- проаналізувати особливості соціальної політики у відношенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- описати системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- охарактеризувати практики соціальної роботи у відношенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Об'єктом дослідження є явище сирітства та відсутності батьківського піклування дітей.

Предмет дослідження – практики соціальної роботи щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Теоретична значимість дослідження полягає в описі основних практик соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, а також в аналізі чинних нормативно-правових документів, що регламентують відносини у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проблематики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом застосування практик соціальної роботи з такими дітьми проводилось з жовтня 2022р. по червень 2022р. Процес дослідження відбувався в 3 етапи: підготовчий, основний, заключний. Підготовчий етап тривав з жовтня по грудень, складовими якого були формулювання теми, мети та завдань. Основний етап тривав з лютого по березень, під час якого було розроблено методологію дослідження та обрано метод збору даних. В ході основного етапу було змінено дизайн дослідження внаслідок вторгнення росії на територію України. Заключний етап тривав з квітня по червень, який складався з аналізу літератури та написання тексту.

Для пошуку інформації використовувалися такі бази даних як: інформаційно-телекомунікаційна мережа «Інтернет, збірники національного законодавства, наукові статті у журналах вищих навчальних закладів України.

Пошук здійснювався на основі виділення ключових слів і можуть забезпечити точну релевантність результатів пошуку наукових джерел по заданій темі. Критеріями пошуку виступали ключові слова «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування», «законодавство України у сфері захисту дітей-сиріт», «законодавство України у сфері захисту дітей, позбавлених батьківського піклування», «соціальний захист дітей-сиріт», «соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування», тощо.

У роботі описувалися доктринальні джерела зарубіжних та українських авторів, які аналізували соціальну політику щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Роки видання охоплюють період початку XX століття (через необхідність вивчення фундаментальних точок зору в контексті заявленої тематики роботи) до теперішнього часу (2022 р.).

Для даного огляду було виявлено 438 публікацій, без врахування дублікатів, які знаходяться на стадії пошуку. З цих публікацій було виключено 218 джерел старше 10-ти років, решта була оцінена на відповідність заявленої теми дослідження.

Для дослідження ми виділили такі підтеми: законодавство України про соціальну політику щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; система влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; соціальна політика та її елементи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; інструменти забезпечення функціонування системи захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У ході аналізу було виключено російськомовні джерела у зв'язку з війною РФ проти України, а також дослідження, які проводилися з використанням кількісних методів та спираються на дані конкретної організації (інтернату, навчального закладу, релігійної школи та ін.).

Нами було оглянуто 28 публікацій.

Вибірка була визначена:

- кількістю публікацій, які були нами обрані в базах даних: а саме 438;
- періодом публікацій, які брались для аналізу: 2012 – 2017 р.;
- кількістю проаналізованих в ході дослідження публікацій разом з нормативно-правовими актами: 39;

- кількістю нами вибраних повнотекстових публікацій: 31;
- кількістю публікацій, включених в якісний аналіз, які були вивчені описані в другому розділі: 28.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Соціальна політика у відношенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Соціальна політика – це комплексний об'єкт, який вивчається у межах різних наук: економіки, права, соціології, політології. Існує думка про багатовікову історію соціальної політики. Згідно з іншою точкою зору, початок вивчення соціальної політики та її теоретичне осмислення відносяться до середини XIX-XX ст. [37]

Соціальну політику в широкому розумінні визначають як суспільний інститут, діяльність якого спрямована на забезпечення основних соціальних потреб суспільства та його верств. Також соціальна політика розглядається як напрямок соціальної теорії, галузь наукових досліджень, навчальна дисципліна, і як система заходів, що забезпечує рішення за всіма напрямками соціальної сфери (зайнятість населення, охорона здоров'я, освіта, соціальне та пенсійне забезпечення та ін.) [37].

На розвиток соціальної політики щодо дітей-сиріт впливають такі фактори:

1. Соціально-економічні події: економічне зростання, фінансова криза, масові міграції населення, воєнні дії тощо.
2. Культурні та релігійні особливості: встановлення у сфері сімейних та дитячо-батьківських відносин, спорідненості та наступності поколінь, що впливають на переважаючі форми влаштування дітей, допустимість у тому чи іншому суспільстві усиновлення дітей, які не є членами

розширеної сім'ї, роль родичів при вихованні дитину-сироту або дитину, батьки якої не можуть виконувати свої обов'язки.

3. Сімейна політика та система соціального захисту населення включає систему підтримки вразливих категорій населення, наявність або відсутність інститутів альтернативного догляду за дітьми, літніми членами сім'ї, інвалідами, фінансування системи охорони здоров'я та захисту дітей, заходи боротьби з бідністю та ін.
4. Система уявлень про дитинство та дитячий розвиток багато в чому визначає роль держави у турботі про дітей: допустимість вилучення дитини з сім'ї, проживання дітей в інтернатних установах тощо.
5. Діяльність міжнародних неурядових організацій. Неурядові організації поруч із державними установами є акторами соціальної політики, зокрема політики на користь дітей [20].

І.Гофман у роботі «Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates» запровадив поняття «тотальних інститутів», в яких, поруч із в'язницями, психіатричними лікарнями, будинками для людей похилого віку, ставляться дитячі будинки. За його словами, кожен інститут забирає певний час та інтереси його членів і водночас надає їм певний світ. Іншими словами, кожен інститут прагне обмеження, «захоплення». Деякі інститути більшою мірою обмежують, «захоплюють» індивідів: «їх обмежувальний або тотальний характер символізується за допомогою створення бар'єру до соціальної взаємодії із зовнішнім світом та до покидання інституту, що часто вбудоване в його матеріальну основу: наприклад, замкнені двері, високі стіни, колюча дрот, скелі, вода, ліси, болота». Подібні установи І.Гофман визначає як «тотальні інституції» [28].

І.Гофман підрозділяє тотальні інститути на п'ять груп: до першої групи належать інститути, створені для забезпечення турботи про людей, які не можуть самотійно подбати про себе та водночас не є небезпечними для

інших членів суспільства. До таких інститутів відносяться: будинки для сліпих, будинки для людей похилого віку, дитячі будинки, будинки для людей з інвалідністю [28].

Другу групу складають інститути для людей, які не здатні подбати про себе самостійно та становлять загрозу для суспільства, хоча й ненавмисно: ізолятори для хворих на туберкульоз, психіатричні лікарні, лепрозорії [28].

Третій тип включає організації, створені для захисту суспільства від навмисної загрози: в'язниці, виправні колонії, табори для військовополонених, концентраційні табори [28].

До четвертої групи входять інститути, створені до виконання певних інструментальних робочих завдань: армійські казарми, кораблі, школи інтернатного типу, трудові табори, колоніальні поселення, особняки з погляду тих, хто проживає у приміщеннях для прислуги[28].

П'ята група включає інститути, засновані на «відході від світу», які також виконують роль притулку для ченців, наприклад, абатства, монастирі [28].

Інституціоналізація дітей-сиріт також розглядається Дж. Еннью як одна з форм соціального контролю: «живучи поза сім'єю, діти-сироти кидають виклик необхідності існування патріархату, тому їхня вразливість та залежність підкреслюються і виділяються як підстави для інституціоналізації та інших форм контролю». Іншими словами, сам факт проживання дітей поза сім'єю та без опіки з боку дорослих є загрозою консенсусу про необхідність сім'ї [24].

Дж. Еннью описує сирітство як «форму укладання дітей», в якій діти представлені швидше як об'єкти, які становлять інтерес у плані соціально-

економічного розрахунку, ніж як суб'єкти прав людини: «попри риторику доброти та турботи про дітей-сиріт, ніхто не хоче оплачувати вартість їхнього виховання». Вона розглядає дітей-сиріт як економічно залежну категорію населення; на її думку, незалежно від того, чи виховуються діти-сироти в інтернатних установах або в сім'ях, що заміщають, вони є «бранцями своєї залежності» [24].

Вивчення соціальної політики щодо дітей-сиріт також може здійснюватися у ширшому контексті сімейної політики, зокрема, у рамках концепції прізвища, розробленої під час порівняльних міжнародних досліджень держав загального добробуту та сімейної політики. Ця концепція полягає в аналізі ролі сім'ї чи приватних домогосподарств у системі соціального забезпечення населення.

Різницю між прізвищами та дефаміліалістськими режимами соціального забезпечення проводив Г. Еспінг-Андерсен. У межах прізвища режиму держава передбачає (або наполягає), що домогосподарства несуть основну відповідальність за своїх членів. Політика дефаміліалізму спрямована на «полегшення тягара» домогосподарства та зниження залежності індивідів від сім'ї [25].

У свою чергу, С. Лойтнер описує 4 типи прізвища: опціональне прізвище, дефаміліалізм, експліцитне прізвище, імпліцитне прізвище. При існуванні експліцитного або явного прізвища держава підтримує сім'ю у догляді за дітьми, людьми з інвалідністю та людьми похилого віку за допомогою різних заходів сімейної політики. При цьому немає системи альтернативного догляду за залежними категоріями населення. У рамках опціонального прізвища одночасно існують прізвище і дефаміліалістська політика. Така політика спрямована на зміцнення сім'ї, водночас існує система підтримки, тимчасового альтернативного догляду. Імпліцитне прізвище не передбачає ні

прізвища, ні дефаміліалістської політики. Сім'я є основним гарантом турботи у системі соціального захисту населення через відсутність альтернатив [24].

Також існує низка підходів, що аналізують політику щодо дітей як самостійний напрямок соціальної політики. Наприклад, L.M. Fox виділяє 2 наукові школи, що представляють різні погляди на питання турботи про дітей: до першої відносяться прихильники спорідненої опіки («kinship-defenders»), які акцентують увагу на цінності біологічної сім'ї для дитини та необхідності втручання держави з метою підтримки та збереження сім'ї замість приміщення дитину під опіку держави або сім'ї, що заміщає. Представники другої точки зору є прихильниками громадського виховання дітей («society-as-parent protagonists»), вони надають особливого значення захисній ролі держави в ситуаціях, коли турбота батьків про дитину виявляється недостатньою – держава забезпечує влаштування у фостерні сім'ї або сім'ї усиновителів, при цьому відбувається усунення біологічних батьків, якщо не передбачається повернення дитини до біологічної сім'ї [26].

N.Gilbert та ін., аналізуючи систему захисту дітей від жорстокого поводження в 10 країнах, розробили класифікацію можливих ролей держави щодо дітей та сім'ї: перша концепція пов'язана з орієнтацією на дитину (child focus), друга – з орієнтацією держави на обслуговування та підтримку сім'ї, третя – із захистом дітей. Дані орієнтації відрізняються за такими параметрами: мотивація для інтервенції, роль держави, проблемна сфера, спосіб інтервенції, завдання інтервенції, відносини між державою та батьками, баланс прав [27].

L.F.Harding запропонувала більш розгорнуту класифікацію концепцій ролей держави у сфері захисту прав дітей залежно від цінностей [30].

1. Принцип невтручання та патріархальність. Відповідно до цієї концепції, вплив та повноваження сім'ї не повинні порушуватися, за винятком надзвичайних ситуацій. Участь держави у житті сім'ї має бути мінімальною.
2. Концепція державного патерналізму та захисту дітей характеризується значним втручанням держави у турботу про дітей, при цьому вона може мати авторитарний характер, а сімейні зв'язки при цьому знецінюються.
3. Сучасний захист біологічної сім'ї та прав батьків. Ця концепція пов'язана з розвитком країн загального добробуту в період після Другої світової війни. Основна відмінність даної концепції від принципу невтручання полягає у легітимації державного втручання, при цьому дії держави спрямовані на підтримку, захист та збереження біологічної сім'ї.
4. У рамках концепції прав дитини та звільнення дитини діти розглядаються як особи, які мають права поряд з дорослими. Діти звільняються від гноблення дорослих шляхом надання їм соціального статусу нарівні з дорослими (more adult social status) [30].

Таким чином, основні ознаки типологізації сімейних політик та систем захисту дітей пов'язані з визначенням ролі різних акторів у вихованні дітей та переважаючими цінностями у цій галузі.

Держава безпосередньо впливає на становище дітей-сиріт, надаючи різні види підтримки дітям, які залишилися без піклування батьків. У рамках цього дослідження соціальна політика щодо дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, розглядатиметься як система інститутів та ідей щодо дитинства та принципів виховання дітей, які залишилися без піклування батьків. У ролі інститутів у цьому випадку виступають практики влаштування дітей-сиріт (усиновлення, опікунство/піклування, влаштування у прийомні сім'ї, дитячі будинки тощо), способи організації інтернатних

установ, заходи державної та недержавної підтримки сімей з дітьми (профілактика соціального сирітства), дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, сімей, які приймають дітей, випускників установ позасімейного виховання.

2.2. Система влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Відповідно до ст. 52 Конституції України утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу [1]. Незважаючи на це, найкращим середовищем для розвитку дитини залишається сім'я. Сім'я має нести відповідальність за створення для цього необхідних умов, виступати основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки, психологічного захисту дитини, засобом забезпечення та передання національно-культурних і загальнолюдських цінностей прийдешнім поколінням. Тому в Україні визнано пріоритет сімейного виховання та необхідність забезпечення всебічної підтримки осіб, які виявили бажання взяти на виховання покинутих дітей.

Принцип пріоритету сімейного виховання дітей – і тих, які мають батьків, і тих, які з різних причин залишилися без батьківського піклування, – є одним із сучасних принципів сімейного права України [4]. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання відповідно до ч. 3 ст. 5 Сімейного Кодексу України, бо право дитини на виховання у родині – це її невід'ємне та природне право, і ніде, крім сім'ї, дитина не зможе одержати ту турботу й те тепло, які потрібні їй для нормального розвитку. Це враховується також і під час влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно в сімейних, родинних

відносинах з цими дітьми з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку, захисту їх прав та інтересів визначають опіку та піклування в Україні згідно з Сімейним Кодексом України [4].

Принцип сімейного виховання як передумова формування гармонійної особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, був визначений австрійським педагогом Германом Гмайнером, який розробив систему функціонування містечок для дітей-сиріт із сімейними формами виховання – «SOSKinderdorf». Гаслами виховної системи, запропонованої Г. Гмайнером, стали поняття «захищеність», «домашнє вогнище», а головними пріоритетами – «розуміння» та «любов». Дитячі містечка для дітей-сиріт, діяльність яких базується на принципах сімейного виховання, сформульованих Г. Гмайнером, створено у 132 країнах світу [23].

На сьогодні в Україні сформувалася розгалужена система видів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Аналіз чинного законодавства України дає підстави для виокремлення таких трьох форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування:

- сімейної форми (влаштування дітей у сім'ю);
- інтернатної форми (влаштування до державних навчально-виховних закладів на повне або часткове державне утримання);
- квазісімейної форми (влаштування дітей у сім'ю зі збереженням державної підтримки) [10].

До сімейної форми (влаштування дітей у сім'ю) з урахуванням норм законодавства України можна віднести такі види влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як усиновлення дитини, опіку та піклування над дитиною й фактичне виховання:

- інтернатна форма (будинки дитини, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати);
- квазісімейна форма (патронат, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу) [4].

Першою й пріоритетною формою влаштування дітей є сімейна форма. Улаштування дітей у сім'ю має на меті створення дитині умов сімейного виховання, збереження можливості її проживання в сім'ї родичів чи інших осіб, які б виховували дитину та здійснювали за нею догляд. Влаштування дітей в сім'ю забезпечується у різні способи й здійснюється за допомогою різних правових механізмів. Кожен із них має свої характерні риси й дозволяє враховувати особливості відносин, що виникають між дитиною та особою, яка її виховує [13].

Усі види сімейної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, мають спільні ознаки, які дають змогу, по-перше, об'єднати їх в одну групу, а по-друге, стверджувати, що між суб'єктами цих форм виникають суто сімейні правовідносини. Суб'єктами цих правовідносин є виключно фізичні особи, пов'язані спільністю проживання та побуту, веденням спільного господарства. Державні органи не є суб'єктами правовідносин, що виникають між усиновителем та всиновленою дитиною, між опікуном (піклувальником) та підопічним, фактичним вихователем та вихованцем. Ці ознаки дозволяють стверджувати, що всиновлені діти, діти, передані під опіку чи піклування, або які перебувають на фактичному вихованні, та їх усиновителі, опікуни (піклувальники) чи фактичні вихователі становлять саме сім'ю [18].

Другою формою влаштування дітей, як уже зазначалося, є влаштування їх до навчально-виховних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених

батьківського піклування. Ця форма може застосовуватися тільки у тих випадках, коли немає можливості створити дитині умови сімейного виховання, тобто використати один із видів улаштування дитини в сім'ю. Державні організації, що безпосередньо опікуються дітьми, діють на підставі Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Якщо раніше така передача була вимушеним, але практично єдиним шляхом улаштування дитини, то останнім часом становище поступово змінюється [36].

Третя форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, – квазісімейна – поєднує в собі ознаки як сімейного, так і інтернатного влаштування дітей та охоплює прийомну сім'ю, патронат і дитячий будинок сімейного типу. Ця форма протягом тривалого часу не була розвинутою як у законодавчому сенсі, так і з точки зору практики влаштування дітей. Проте державна політика у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, отримала новий поштовх. З ухваленням закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. законодавче закріплення одержав пріоритет сімейних форм улаштування таких дітей [3], а в 2006 р. була ухвалена Державна програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р., яка наголосила на забезпеченні першочергового влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї, під опіку або піклування, дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї [5].

Зазначені види квазісімейної форми влаштування дітей, до сімейної форми наближає те, що діти передаються на виховання особам (прийомним батькам, патронатним вихователям), які до досягнення дітьми повноліття постійно спільно з ними проживають та ведуть спільне господарство,

виховуючи їх. Однак, на відміну від правовідносин, що складаються в сім'ї тільки за участю фізичних осіб, у разі влаштування дітей до прийомних сімей, до дитячих будинків сімейного типу чи під патронат складаються своєрідні тристоронні правовідносини, суб'єктами яких є ще й держава в особі органу опіки та піклування, що бере на себе обов'язок з утримання переданих на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Стаття 261 СК України здійснює правове регулювання відносин, які виникають у зв'язку з узяттям дитини на виховання. У науковій літературі такі відносини звуться фактичним вихованням [4]. Суб'єктами відносин щодо фактичного виховання є особи, які взяли у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, без усиновлення чи оформлення опіки чи піклування. Такими особами можуть бути як її родичі, так і зовсім сторонні люди [4]. Іншою стороною відносин фактичного виховання є діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування. За умови втрати дитиною батьківського піклування відповідна служба у справах дітей зобов'язана протягом 2 місяців підготувати комплект документів, який підтверджує набуття дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Однак дитина, яка проживає у сім'ї фактичного вихователя, може не мати такого статусу, який встановлено державними органами. Крім того, протягом перших 2 місяців із моменту втрати батьківського піклування дитина взагалі не має такого статусу, але може проживати у сім'ї [3].

Отже, в Україні існують три форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, кожна з яких має свої особливості, свої позитивні та негативні риси. Але, незважаючи на те, що найбільш бажаним є влаштування дитини в сім'ю, дуже часто сім'ї не мають економічних і фінансових можливостей утримувати таку дитину, навіть коли

вони цього бажають. У свою чергу, Г. Гмайнер запропонував систему функціонування містечок для дітей-сиріт із сімейними формами виховання, які запозичили більше 100 країн світу. З огляду на це всебічний розвиток отримали сьогодні всі види квазісімейної форми влаштування дітей, шляхом розширення практики їх застосування, оскільки оптимальним є сполучення фінансової підтримки з боку держави пересічних громадян, які мають бажання виховувати знедолених дітей, але не мають для цього необхідних матеріальних засобів, та виховання у сімейному оточенні. Таким чином, сьогодні в Україні визначено пріоритетну форму влаштування дітей – сімейне виховання.

2.3. Законодавство України про правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Сьогодні, як в Україні, так і в інших країнах Європи, спостерігається стійка тенденція зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування. Також відбувається поширення таких негативних явищ та процесів серед дітей, як: безпритульність, бездоглядність та соціальне сирітство. Особливо турбують такі негативні фактори у дитячому середовищі, як: вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин, проституція, дитяча злочинність. Ці питання на сьогодні є актуальними, гострими і такими, що потребують якнайшвидшого вирішення.

Формування широкої законодавчої та нормативно-правової бази захисту прав дитини починається в Україні від 1991 року. 1991 року Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини і тим самим визначила правові стандарти в галузі захисту прав дітей, визнала пріоритет їхніх інтересів у суспільстві та необхідність особливої турботи про соціально-

незахищених дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [2]. Втілення цього документу вимагало від України невідкладних дій, спрямованих на ефективне вирішення проблем дитинства. Центральні органи законодавчої та виконавчої влади прискорили роботу над тим, щоб удосконалити та розширити правову базу щодо забезпечення захисту прав дітей. За роки незалежності в Україні розроблено та прийнято низку важливих законодавчих документів, які визначають основи державної політики щодо охорони дитинства та регулюють опіку над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Насамперед це Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про запобігання насильству в сім'ї» тощо.

Держава проголошує забезпечення гарантій державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що відображено/зазначено у Конституції України в ч.3 ст.52 [1]. Охорона дитинства в Україні визначається стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, як зазначено у Законі України «Про охорону дитинства», що встановлює основи державної політики у цій галузі та гарантує рівність прав і свобод дітей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного, етнічного чи соціального походження, майнового стану, здоров'я чи будь-яких інших обставин [32].

Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей законодавчий акт окреслив основні аспекти державного

регулювання у сфері опіки, закріпив повноваження та функції органів опіки та піклування, механізм поетапного контролю за дитиною, процедури соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо [3].

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» розкриває один із найважливіших принципів забезпечення державою пріоритету сімейного виховання дитини, що відповідає частині 3 статті 5 Сімейного кодексу України та змісту статей 2 та 9 Конвенції ООН про права дитини. Так, у статті 6 Закону зазначено, що «в умовах втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини у сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку чи піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. Влаштування дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не позбавляє органи опіки та піклування обов'язку продовжувати діяльність щодо реалізації її права на сімейне виховання». Вказаним Законом урегульовано питання створення та функціонування установ для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування незалежно від їх підпорядкування. Законодавцем визначено потребу реформування усталеної інтернатної системи виховання дітей [3].

Вперше Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», передбачено здійснення соціального супроводження та підтримки сім'ї, яка бере на виховання дитини [3]. У статті 15 цього Закону позначено основні завдання соціального супроводу, серед яких:

- сприяння адаптації дитини до нової сім'ї;
- створення позитивного психологічного клімату;
- повноцінного розвитку дитини з урахуванням індивідуальних потреб;
- забезпечення оптимальних умов життя та захисту його прав [3].

Як ми бачимо, такі завдання окреслюють більшість важливих аспектів, які потрібно враховувати в рамках практики влаштування дітей.

Порядок здійснення опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, регулюється Сімейним та Цивільним кодексами України. Сімейний кодекс України містить положення щодо оформлення опіки (піклування) над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а Цивільний кодекс визначає ці поняття ширше з огляду на потребу захисту прав цієї категорії дітей.

Розділ IV Сімейного кодексу України встановлює порядок влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та встановлення над ними різних форм опіки [4]. Важливим є прийняття у 2006 році Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України», який згідно із Законами України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків», значно розширив статтю 20, чітко визначивши основні форми патрунування: дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я [33].

Охорона прав та законних інтересів дитини здійснюється також правовими засобами, що регулюються Кодексом України про адміністративні правопорушення. Вказаний вище Кодекс встановлює відповідальність за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язки щодо виховання дітей [34].

Істотно розширює сферу захисту прав дітей від різних злочинних посягань Кримінального кодексу України. До переліку дій, які згідно із зазначеним вище Кодексом кваліфікуються як злочини проти неповнолітніх, відносять:

- втягування неповнолітніх у злочинну діяльність;

- примус або втягування неповнолітнього в проституцію;
- створення місць розпусти та зведення, скоєне із залученням неповнолітнього;
- незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, скоєні із залученням малолітніх;
- спонукання неповнолітніх до застосування допінгу;
- відміна неповнолітніх до вживання одурманюючих коштів;
- організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва або виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього [35].

Перелік кримінально-правових норм, що захищають життя, здоров'я, честь та гідність дитини значно ширші, якщо розглядати статті Кримінального кодексу України щодо скоєння злочинів проти особи. Санкції цих статей, у частині скоєння злочинів проти неповнолітніх, мають суворіший характер.

Відповідно до ч.2 ст. 209 Сімейного кодексу України, усиновлення дітей, які були залишені у пологових будинках, інших закладах охорони здоров'я, були підкинуті або знайдені, можливе лише через два місяці після їх народження або відтоді, коли їх було знайдено. Це передбачає поміщення таких дітей на певний час до державних установ: лікарні, притулки, будинки дитини. Фактично законодавчо закріплено можливість перебування дитини у низці дитячих закладів та будинків, що сприяє збільшенню терміну перебування поза сім'єю. При цьому не враховується травмування психіки дитини такими переміщеннями, а також призводить до затримки її розвитку та порушує право на виховання у сім'ї [4].

Стаття 226 Сімейного кодексу України визначає, що усиновлена дитина має право після 14 років отримати інформацію щодо свого усиновлення [4]. Протиріччя в тому, що державою не визначено механізму

реалізації цього права дитини: він може не здогадуватися, що усиновлювачі не є його біологічними батьками. Одночасно усиновлювач, згідно зі статтею 227 цього кодексу, має право приховувати факт усиновлення та вимагати заборони розголошення цієї інформації [4]. Ці два положення суперечать одне одному і потребують узгодження між собою. Виходячи з цього, законодавець фактично закріпив пріоритет інтересів дорослого над інтересами та правом дитини.

Національному усиновленню підлягають також діти, які виховуються у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу. Практика свідчить, що батьки-вихователі та прийомні батьки не завжди готові до усиновлення їхніх вихованців. Це спричиняє конфлікти під час вирішення долі дитини. Зрозуміло, що правова захищеність дитини при усиновленні є більш вагомою порівняно з іншими формами пристрою, де статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, залишається незмінним. Очевидною є потреба вдосконалення системи підготовки потенційних прийомних батьків та батьків-вихователів до вирішення цих питань, а також уважного ставлення до підбору дітей для влаштування в такі сім'ї [18].

Враховуючи морально-етичну передумову інституту опіки та піклування, зазначену у статті 244 Сімейного кодексу України, перелік заборон щодо осіб, які не можуть бути призначені опікунами (піклувальниками), умовний та недостатньо визначений. Залишається незрозумілим, чи можуть бути опікунами (піклувальниками) особи, у яких забрали дитину без позбавлення батьківських прав; які були усиновлювачами дитини, але усиновлення було скасовано з їхньої вини.

Законодавство України розширило фокус захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за рахунок прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав

осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, яким встановлено інвалідність», що дає правові підстави для реалізації соціального захисту такої соціальної групи як діти, які не лише зазнали сирітства, а й мають інвалідність. [6]. Документ спрямований на поліпшення соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу. Згідно із законом, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, яким встановлено інвалідність, за їхнім вибором можуть продовжити проживати у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу до досягнення ними 23-річного віку незалежно від того, чи навчаються вони у закладі загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти [6].

Таким чином, поліпшення умов розвитку дітей, захисту їхніх прав та інтересів повинні розглядатися як передумова сприятливого соціально-економічного та демографічного майбутнього країни, як проблема національного значення, яка потребує першочергового вирішення.

2.4. Практика соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування

В даний час проблеми розвитку дітей, що залишилися без піклування батьків, їх соціалізації та інтеграції у суспільство є предметом активного обговорення у науковому світі. Сирітство – складне соціальне явище, яке має прямий зв'язок із процесом становлення та формування дитинства в неординарних умовах, коли розвиток особистості дитини відбувається у неблагополучній ситуації відриву дитини від сім'ї та сімейного виховання.

Держава бере на себе обов'язок забезпечити догляд за дитиною, позбавленою батьківського піклування. Такий догляд включає, наприклад, передачу на виховання, усиновлення або приміщення у відповідні установи з догляду за дітьми [22].

Сирітство як процес руйнівно впливає на емоційні зв'язки дитини з навколишнім соціальним середовищем, зі світом дорослих і однолітків і викликає глибокі вторинні порушення фізичного, психологічного та соціального розвитку.

Фахівцями в ході соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування напрацьовано кілька практичних інструментів, які активно застосовуються до дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, це діагностика, соціальна адаптація та корекція [11].

Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, починається з діагностики. Серед інструментів соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків, діагностика займає важливе місце. Соціальна діагностика є початковим аналітичним етапом основної схеми соціальної роботи, що включає диференційоване, індивідуалізоване і точне визначення проблем людей, умов та їх взаємозв'язку. Діагностика дозволяє отримати об'єктивну та достовірну інформацію про психологічний стан для подальшої роботи над позитивними змінами у поведінці дітей-сиріт, тому у роботі з дітьми-сиротами необхідно правильно поставити діагноз та знайти шляхи вирішення [38].

На нашу думку, соціальна діагностика визначається як комплексний процес дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнання та

вивчення причинно – наслідкових зв'язків та відносин, що характеризують його стан та тенденції подальшого розвитку.

З психологічної точки зору соціальний діагноз – це судження про те, в якому его-стані знаходиться людина, шляхом спостереження за его-станами, в яких перебувають інші люди при спілкуванні з цією людиною. Соціальний діагноз, що виступає як науковий висновок про стан соціального здоров'я об'єкта, що розглядається, або соціального явища, заснований на всебічному і систематичному спостереженні та вивченні. Таке спостереження та вивчення передбачає не тільки виявлення причинно-наслідкових зв'язків та спонукальних мотивів поведінки об'єктів чи явищ. Це творчий та трудомісткий процес, який не стандартизується [9].

Соціальна діагностика включає ряд емпіричних методів, таких як інтерв'ювання, анкетування та інші методи. Ці методи загалом допомагають нам краще розібратися в ситуації, знайти проблему, причини її появи. Діагностика як процес складається із кількох етапів. У першому етапі відбувається попереднє ознайомлення з об'єктом, що передбачає отримання загального ставлення до клієнта. Наступний етап передбачає проведення загальної та спеціальної діагностики, тобто. відбувається пошук проблем та їх поглиблене вивчення. Далі, слідує побудова висновків. Головне завдання діагностики полягає не тільки в тому, щоб поставити «точний» діагноз, але й також у наданні посильної та своєчасної допомоги дітям [38].

Дослідники відзначають численні відмінності особистісної, інтелектуальної та мотиваційної сфер дітей, які виховуються в сім'ях, і роблять висновок про знижені адаптаційні здібності вихованців порівняно з їхніми ровесниками з сімей. Тому, коли за допомогою діагностики було виявлено основні проблеми дитини та поставлено діагноз, слід застосувати наступний вид соціальних інструментів – соціальну адаптацію. Соціальна

адаптація є однією з провідних практик соціальної роботи з дітьми сиротами та з дітьми, що залишилися без піклування батьків. Соціальна адаптація характеризує активне пристосування людини до умов соціального середовища, завдяки якому створюються найбільш сприятливі умови для соціалізації, самопрояву та природного засвоєння, прийняття цілей, цінностей, норм [38].

Адаптація - це системний, єдиний процес, який дозволяє індивідууму задовольняти свої потреби і реалізовувати пов'язані з ними значущі цілі, забезпечуючи відповідність діяльності людини, її поведінку вимогам середовища і який при сприятливому перебігу призводить особистість до стану адаптованості, а при неблагополучному - до дезадаптованості [39].

Виділяється три стадії адаптаційного процесу:

- активний вплив на зовнішнє середовище, його освоєння та пристосування до себе;
- зміна особистості, корекції своїх соціальних установок, поведінкових стереотипів;
- імовірно-комбінований, що об'єднує два вище названі [39].

Виходячи з цього визначення, вже починаючи з дитинства, не задовольняються основні потреби дітей, які виховуються в будинках дитини, в теплому емоційному спілкуванні з дорослими та безпеці. Відповідно, незадоволення основних потреб сприяє не реалізації провідного виду діяльності у цьому віці. Цей фактор призводить до уповільнення темпу психічного розвитку загалом у дітей-сиріт на наступних етапах онтогенетичного розвитку. Одна зі сходинок до соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у суспільстві починається з адаптації їх до життя в дитячому будинку [39].

У процесі адаптації найбільша увага приділяється створенню позитивного середовища, можливості для розвитку, спілкування. У цей період намагаються більше приділити увагу вимог дисципліни, режиму дня, встановлення довірчих контактів з вихователями. Дуже важливо дотримуватися послідовності в накопиченні інформації, що характеризує вихованця, щоб процес адаптації на дитині відбився максимально сприятливо. Соціальна адаптація, насамперед, має бути спрямованою на подолання психологічних проблем, розвиток самооцінки. Важливе значення цьому етапі займають розмови, тренінги, спостереження [39].

Адаптація дітей до умов дитячого будинку сприяє позитивному досвіду спілкування у вихованців: уявлення про групові норми взаємодії, розвиток навички конструктивного діалогу з однолітками та дорослими у стінах установи та за межами. Необхідно організувати позитивний емоційний клімат у колективі, надати допомогу та підтримку дитині в усвідомленні та прийнятті своїх емоцій та почуттів, формувати навички оцінки та вирішення життєвих проблем. Найбільший успіх і високу ефективність мають колективне малювання, читання казок по ролях, ігри. Після занять відзначається позитивна динаміка у соціально-поведінковій сфері, міжособистісних відносинах, емоційних контактах [12].

Коротка характеристика соціально-психологічного портрету випускника установ для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, дозволяє зробити висновок про те, що діти, які потрапляють до закладів соціальної та психолого-педагогічної підтримки дитинства, є дуже вразливою категорією і часто процес їх соціально-психологічної адаптації істотно порушується [12].

Для повнішої картини описи причин і чинників, що впливають на процес адаптації дітей-сиріт у соціумі, необхідно розглянути специфіку виховання в

установах інтернатного типу. Система виховання у цих установах побудована за принципом «хороший вихованець – дисциплінований вихованець», тобто давати хороші оцінки щодо особистості лише дітям, які виконують вимоги вихователів і вчителів. Виходячи з цього, ми можемо скласти коротку характеристику особистісних рис дитини, що виховується в умовах школи-інтернату, який буде «хорошим» у рамках цієї установи: слухняний, акуратний, неконфліктний, ведений. А діти, які мають такі риси особистості, як: автономність, вміння відстояти свою думку, лідерські здібності, самостійність, оцінюються вихователями як вихованці з девіантними формами поведінки [12]. Але виникає питання: «Хто з цих дітей буде адаптивніший не в стінах школи-інтернату, а в соціумі після виходу з цієї установи?».

Аналізуючи умови виховання дітей-сиріт у закритих освітніх закладах, ми можемо зробити висновок про те, що сама система виховання не призводить до формування самостійності, любові до себе, позитивної «Я-концепції», а отже, і до успішної адаптації у суспільстві.

На етапі соціалізації у дитини іноді виникає багато проблем. Найчастіше проблеми можуть виникнути у випадках, коли дитина не від народження позбавляється батьків, коли дитину поміщають під опіку держави вже в усвідомленому віці. До цього моменту діти можуть бути добре соціалізовані у суспільстві, не мати жодних психологічних проблем. Такі випадки також підпадають під дію наступного інструменту соціальної роботи – корекції [29].

Особливою процедурою соціальної роботи є корекція. Вона покликана допомогти особам, які мають певні проблеми у соціальному функціонуванні. На відміну від профілактики корекція націлена не на попередження негативного розвитку, а на його подолання, на виправлення відхилень від

загальноприйнятих моделей сприйняття реальної дійсності та поведінки у соціумі. Тому корекційна робота торкається психологічної, педагогічної, соціально-середовищної, етичної та інших сфер життєдіяльності індивідуума, сім'ї, колективу [38].

Корекційна діяльність спрямовано зміну на краще соціальних процесів, які у суспільстві, ослаблення чи подолання їх негативних проявів. Корекція покликана нормалізувати психологічний стан особистості, покращити відносини усередині сім'ї, колективу. Позитивний корекційний вплив може активізувати процес самопомоги особи, яка потребує соціальної підтримки, мобілізувати її зусилля на подолання проблем [38].

Соціальна корекція – це професійний вплив на соціальний об'єкт з метою зміни на краще його психологічного стану, мотиваційно-поведінкової моделі та попередження негативних відхилень у соціальному функціонуванні. Ступінь дієвості корекції багато визначається підготовленістю фахівців, які використовують її у соціальній роботі. Соціальна корекція дозволяє змінити на краще стан дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, подолати негативні відхилення у його соціальному функціонуванні. Психологічне вплив включає у собі різноманітні індивідуальні і групові засоби соціально - корекційної роботи, які спрямовані на зміну ставлення дітей-сиріт до того, що відбувається з ними і навколо них, на вироблення та розвиток терпіння, розуміння, здатності бачити позитивне та спиратися на нього [38].

Таким чином, у соціальній роботі з дітьми-сиротами кілька основних соціальних інструментів найчастіше застосовуються на практиці. По-перше, це діагностика. Діагностика дозволяє отримати об'єктивну та достовірну інформацію про психологічний стан для подальшої роботи над позитивними змінами у поведінці дітей сиріт. По-друге, це соціальна адаптація. Період

адаптації включає створення позитивної обстановки, можливості для гармонійного розвитку, спілкування. Велика увага приділяється виробленню позитивного ставлення до вимог дисципліни, режиму дня, встановлення довірчих контактів із вихователями. Виникаючі проблеми на етапі соціальної адаптації вирішують за допомогою останнього інструменту соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, корекції. Корекція реалізує свою діяльність змінюючи на краще соціальних процесів, які у суспільстві, ослаблення чи подолання їх негативних проявів. Корекція має нормалізувати психологічний стан особистості.

Сімейне виховання, звичайно ж, є пріоритетною формою виховання дитини, але якщо правильно на ранніх етапах застосовувати основні інструменти соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, в освітніх закладах, то можна уникнути багатьох проблем та значно полегшити подальше життя дитині.

ВИСНОВКИ

Нами було проведено дослідження про пактики соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування в Україні, внаслідок чого можна зробити наступні висновки.

За роки незалежності в Україні розроблено та прийнято низку важливих законодавчих документів, які визначають основи державної політики щодо охорони дитинства та регулюють опіку над дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків: Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про запобігання насильству в сім'ї» тощо.

Сьогодні в Україні існують три форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, кожна з яких має свої особливості, свої позитивні та негативні риси:

- 1) сімейної форми (влаштування дітей у сім'ю);
- 2) інтернатної форми (влаштування до державних навчально-виховних закладів на повне або часткове державне утримання);
- 3) квазісімейної форми (влаштування дітей у сім'ю зі збереженням державної підтримки).

Але, незважаючи на те, що найбільш бажаним є влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю, дуже часто сім'ї не мають економічних і фінансових можливостей утримувати таку дитину, навіть коли

вони цього бажають. З огляду на це всебічний розвиток отримали сьогодні всі види квазісімейної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом розширення практики їх застосування, оскільки оптимальним є сполучення фінансової підтримки з боку держави пересічних громадян, які мають бажання виховувати дітей, але не мають для цього необхідних матеріальних засобів, та виховання у сімейному оточенні дітей, позбавлених батьківського піклування.

Соціальна політика щодо дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків – система інститутів та ідей щодо дитинства та принципів виховання дітей, які залишилися без піклування батьків. У ролі інститутів у цьому випадку виступають практики влаштування дітей-сиріт (усиновлення, опікунство/піклування, влаштування у фостерні сім'ї, дитячі будинки тощо), способи організації інтернатних установ, заходи державної та недержавної підтримки сімей з дітьми (профілактика соціального сирітства), дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімей, які приймають дітей, випускників установ позасімейного виховання.

У соціальній роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування кілька основних соціальних інструментів найчастіше застосовуються на практиці.

По-перше, це діагностика. Діагностика дозволяє отримати об'єктивну та достовірну інформацію про психологічний стан для подальшої роботи над позитивними змінами у поведінці дітей сиріт.

По-друге, це соціальна адаптація. Період адаптації включає створення позитивної обстановки, можливості для гармонійного розвитку, спілкування. Велика увага приділяється виробленню позитивного ставлення до вимог дисципліни, режиму дня, встановлення довірчих контактів із вихователями.

Виникаючі проблеми на етапі соціальної адаптації вирішують за допомогою третього інструменту соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, корекції.

Корекція реалізує свою діяльність зміну на краще соціальних процесів, які у суспільстві, ослаблення чи подолання їх негативних проявів. Корекція має нормалізувати психологічний стан особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. №27-IX розд. II. (1996).
2. Генеральна асамблея ООН. (1989). *Конвенція про права дитини*.
3. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. № 1095-IX ст. 11 (2005).
4. Сімейний Кодекс України. №257-VI розд. I. (2002).
5. Про прийомну сім'ю. № 623. (2006).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, яким встановлено інвалідність. № 1020-IX. (2021).
7. Астоянц, М.С. (2015). Соціальне сирітство: умови, механізми та динаміка ексклюзивності (соціокультурний контекст). *Вітчизняний журнал соціальної роботи*, 52-68.
8. Галкін, В.Ю. (2012). М. М. Ілляш, Т. М. Тележенко (Ред.), *Крок до майстерності: методичний посібник з підготовки консультантів телефонної лінії довіри для вихованців та випускників шкіл-інтернатів*. (с. 106). Київ: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді.
9. Голуб, О.В. (2014). *Формування самостійності учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів для дітей-сиріт у позаурочній діяльності* (13.00.07). Бердянськ.
10. Грабовська, О.О. (2015). *Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України* (12.00.03). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

11. Д'ячкова, Н.А. (2016). *Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб*. (Дис. канд. юрид. Наук). НДІ приватного права і підприємництва АПрНУ, Київ.
12. Доля, І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України.
13. Зілковська, Л.М. (2017). Правове регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис Хмельницького університету управління та права «Університетські наукові записки»*, 4 (24), 127–129.
14. Кияниця, З.П., Петрочко, Ж.В. (2017). *Соціальна робота із вразливими сім'ями та дітьми*. Київ: ОБНОВА КОМПАНІ.
15. Кравчук, Л.Ф. (2012). Зарубіжний досвід реалізації політики щодо дітей-сиріт: пріоритетні напрямки провадження. *Збірник наукових праць*, 5, 11-20.
16. Куруленко, Е.О. (2016). Про культуру дитинства. *Вісник Львівського університету*. 5(96). 126-130.
17. Лялюк, Г.М. (2017). *Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної деривації*. (Дис. канд. психол. наук). Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич.
18. Москалюк, В.Ю. (2013). *Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект)*. (Дис. канд. юрид. наук). Національний університет внутрішніх справ, Харків.
19. Ображей, О.М. (2017). Дитинство як об'єкт соціологічного вивчення. *Соціологічний альманах*, 3, 358-362.
20. Бережна, Л.В. (2013). До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*, 28(1), 14-18.

21. Титоренко, О.О. (2015). Конвенція про права дитини. *Розмова з учителем: вивчаємо конвенцію про права дитини*. Харків.
22. Удовенко, Ю.М. (2017). *Вплив несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дитини*. (Дис. канд. психол. наук). Київ.
23. Чепіль, О. (2017). Педагогічні ідеї Германа Гмайнера в опікунській системі Польщі. *Людинознавчі студії : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 23, 254 – 265.
24. Ennew, J. (2015). *Prisoners of Childhood. Studies in Modern Childhood. Society, Agency, Culture*. Palgrave Macmillan, 131.
25. Esping-Andersen, G. (1990). *The Three World of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.
26. Fox, L.M. (1982). Two value positions in recent child care law and practice. *The British Journal of Social Work*, 12 (1), 265-290.
27. Gilbert, N. & Parton, N. & Skivenes, M. (2011). *Child Protection Systems: International Trends and Orientations*. New York: Oxford University Press.
28. Goffman, E. (1961). *Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: The Anchor Books Edition.
29. Harder, A.T. & Köngeter, S. & Zeller, M. & Knorth, E. & Knot-Dickscheit, J. (2015). Instruments for research on transition: Applied methods and approaches for exploring the transition of young care leavers to adulthood. *Children and Youth Services Review*. 33(12), 2431-2441.
30. Harding, L.F. (1997). *Perspectives in child care policy*. Longman.
31. Korzh, A. (2013). *Educational Inequalities and Ukrainian Orphans' Future Pathways: Social Reproduction or Transformation through the Hidden Curriculum?* (Ed.D. Dissertation). Teachers College, Columbia University, 309.
32. Про охорону дитинства. № 1822-IX. (2001).
33. Про внесення змін до Сімейного кодексу України. № 33. (2006).

34. Кодекс України про адміністративні правопорушення. № 8074-10. (1984).
35. Кримінальний кодекс України. № 2198-IX розд. V ст. 167. (2001).
36. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. № 995/557. (2012).
37. Ільчук, Л. І. (2015). *Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні*. Київ: Науково-дослідницький інститут соціальної політики Міністерства соціальної політики України і НАН України.
38. Лукашевич, М.П. (2003). *Теорія і методи соціальної роботи*. Київ: МАУП.
39. Емішянц, О.Б. (2019). Особливості соціально-психологічної адаптації особистості. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки, 1(4)*.